

Papieren munitie. Een pamflet over verraad tijdens de Brusselse opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)

Valerie VRANCKEN¹

Abstract

This article studies how subversive writing was used to mobilize rebels in late medieval cities. A case-study of a pamphlet, spread during the Brussels revolt against Maximilian of Austria (1488-1489), provides our point of departure for exploring the strategies which pamphleteers had at their disposal to mobilize bystanders. The article illustrates how pamphlets were not written on the spur of the moment, and instead contained a sophisticated and well-considered discourse. It therefore challenges the traditional view of pre-modern revolts, which tends to emphasize the spontaneity and impulsiveness of late medieval revolts.

Hier zijn vele verraders berichtte een pamflet dat op 25 september 1488 in de Brusselse Sint-Niklaaskerk werd gevonden.² In een opruiende taal riep het stuk de inwoners van de Zennestad op om de wapens op te nemen tegen stadsgenoten die Filips van Kleef wilden verraden. Deze edelman leidde de Brusselse opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk, maar blijkbaar waren niet alle stedelingen hem genegen. Het pamflet waarschuwde de Brusselaars voor deze ‘verraders’ en beoogde medestanders te mobiliseren, omstanders te overtuigen en de tegenpartij uit te dagen. Gekenmerkt door een opruiende boodschap en een publieke verspreiding, is dit schriftstuk een typisch voorbeeld van de subversieve literatuur die circuleerde in de laatmiddeleeuwse stedelijke ruimte.

In het verleden besteedden mediëvisten amper aandacht aan deze vorm van politieke communicatie en vaak werden de overgeleverde teksten ook te weinig gekaderd in hun sociale en politieke ontstaanscontext. Recenter onderzoek richtte zich wel op deze geschriften, maar historici focusten daarbij vooral op de ‘symbolische daad’ van de productie en verspreiding van dergelijke tek-

¹ Dit artikel kwam tot stand in het kader van het IUAP-project (P7/26) ‘City and Society in the Low Countries (ca. 1200-ca. 1850)’ van het Federaal Wetenschapsbeleid aan de KU Leuven. Ik dank de redactie, de referenten, Jelle Haemers, Bram Vannieuwenhuize, Jelle Lisson, Ortwin Huysmans, Brigitte Meijns, Christophe Schellekens en Bram De Ridder voor hun hulp en feedback bij de totstandkoming van dit artikel.

² Het originele pamflet ging verloren, maar een afschrift ervan wordt bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, *Fonds Rekenkamer*, nr. 104, fol. 152v. Het pamflet is in bijlage uitgegeven.

sten. Zij argumenteerden dat het belang van de schriftstukken niet zozeer in hun inhoud lag, maar in de symbolische contestatie van de autoriteiten. In een studie van pamfletten in de Vlaamse steden legde Jacqueline Van Leeuwen bijvoorbeeld de nadruk op de verspreiding ervan op locaties die de stedelijke macht symboliseerden, terwijl enkele Engelstalige auteurs de toe-eigening van geletterdheid door opstandelingen als een belangrijke symbolische daad zagen.³ Deze analyses verdrongen de inhoudelijke studie van de subversieve geschriften echter naar de achtergrond.

In dit artikel zal ik aan de hand van een analyse van het Brusselse pamflet aantonen dat het posten van zo'n schriftstuk inderdaad een zekere symboliek in zich droeg, maar dat pamfletten toch vooral door hun inhoud het gezag wensten uit te dagen. Met deze case-study wil ik bovendien illustreren dat een inhoudelijke analyse van subversieve geschriften ons meer inzicht kan opleveren over de laatmiddeleeuwse politieke cultuur. Enkele historici die actief zijn in dit onderzoeksdomein, stipten reeds aan dat zulke teksten ons meer kunnen leren over laatmiddeleeuwse stedelijke ideologieën en herinneringsculturen.⁴ In deze bijdrage wil ik echter een ander aspect centraal stellen, namelijk de wijze waarop subversieve schriftstukken werden ingeschakeld om opstanden te organiseren of uit te lokken. Een studie van het Brusselse pamflet vormt hiervoor een interessante casus en maakt het daarenboven mogelijk om de klassieke visie op laatmiddeleeuws protest te nuanceren. Dit traditionele beeld van opstanden benadrukt de spontaniteit, impulsiviteit en gewelddadigheid van het verzet en onderschat het georganiseerde aspect ervan. De laatste jaren rijst er steeds meer kritiek tegen deze voorstelling van middeleeuwse opstanden. Onder meer Samuel Cohn neemt deze visie sterk onder vuur in een poging de dominantie ervan binnen de geschiedwetenschap te ondergraven.⁵ In die onderzoekslijn wil ik aan de hand van het Brusselse pamflet en andere studies naar pamfletten aantonen dat laatmiddeleeuwse opruiende geschriften geen impulsief geschreven en onberedeneerde schriftstukken waren zoals de klassieke visie laat uitschijnen. Meer nog, de analyse zal illustreren dat pamfletten gesofisticeerde teksten waren die weliswaar kort op de bal speelden, maar

³ Zie onder meer J. Van Leeuwen, 'Over slapscheten en levereters: pamfletten en strooibriefjes in de laatmiddeleeuwse Vlaamse stad', *Madoc*, 18 (2004), 77-85; S. Justice, *Writing and Rebellion: England in 1381* (The New Historicism: Studies in Cultural Poetics, 27), Berkeley, 1994; S. Crane, 'The Writing Lesson of 1381', B. A. Hanawalt red., *Chaucer's England: Literature in Historical Context* (Medieval Studies at Minnesota. Volume 4), Minnesota, 1992, 201-221.

⁴ E. Lecuppre-Desjardin, 'Des portes qui parlent. Placards, feuilles volantes et communication politique dans les villes des Pays-Bas à la fin du Moyen Âge', *Bibliothèque de l'École des chartes*, 168 (2010), 151-172; J. Dumolyn en J. Haemers, 'A Bad Chicken was Brooding': Subversive Speech in Late Medieval Flanders', *Past and Present*, 214 (2012), 45-86; C. D. Liddy, 'Bill Casting and Political Communication: A Public Sphere in Late Medieval English Towns?', J. A. S. Telechea en B. A. Bolumburu red., *La Gobernanza de la Ciudad Europea en la Edad Media*, Logroño, 2011, 447-461.

⁵ S. Cohn, 'The 'Modernity' of Medieval Popular Revolt', *History Compass*, 10 (2012), 731-741.

tegelijkertijd de elite deskundig uitdaagden in de kern van hun macht, met name in hun geloofwaardigheid.

DE TURBULENTE JAREN 1480 IN DE BOURGONDISCH-HABSBURGSE NEDERLANDEN

Vooraleer het Brusselse pamflet te ontleden, is het uiteraard noodzakelijk een blik te werpen op de ontstaanscontext ervan. Het schriftstuk kwam tot stand tijdens de Brusselse opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489), die zijn oorsprong vond in de onrustige jaren die volgden op het overlijden van Maria van Bourgondië, de erfdochter van de Bourgondische landen. De dood van de hertogin in maart 1482 stortte de Nederlanden in een bestuurlijke crisis. Haar zoon en opvolger Filips was nog geen vier jaar oud en dus lag een lange regentschapsperiode in het vooruitzicht. Enkele maanden na het overlijden van de hertogin stelden de vertegenwoordigers van de Nederlandse gewesten Maria's echtgenoot, aartshertog en Habsburger Maximiliaan van Oostenrijk, aan om het bestuur van de Bourgondische Nederlanden waar te nemen tot de meerderjarigheid van Filips. Tijdens de voorafgaande vergaderingen van de Staten-Generaal formuleerden zowel de Staten van Vlaanderen als die van Brabant ernstige bedenkingen over het beleid van de keizerszoon in de voorgaande jaren.⁶ Maximiliaan had immers sinds zijn huwelijk met Maria in 1477 de gehate autoritaire en anti-Franse politiek van zijn schoonvader Karel de Stoute hernomen en had meermaals de privileges van de Nederlandse gewesten geschonden. In tegenstelling tot de Brabantse vertegenwoordigers die alsnog instemden met het regentschap van Maximiliaan, weigerden de Staten van Vlaanderen de keizerszoon echter te erkennen als regent. Dit luidde het begin in van de Vlaamse Opstand (1482-1492).⁷

In de daaropvolgende jaren groeide ook buiten Vlaanderen steeds meer onvrede ten aanzien van het beleid van Maximiliaan van Oostenrijk. Hoewel de Habsburger in 1482 onder druk van de Staten-Generaal vrede had gesloten met Frankrijk, werden de vijandelijkheden reeds in 1483 hernomen. De oorlog met de Franse Kroon bleef nadien een constante tijdens Maximiliaans regentschap, en de vele mislukte campagnes zorgden voor grote onvrede over de geldelijke offers die ervoor geleverd werden.⁸ Om meer inkomsten te genereren

⁶ R. Wellens, *Les états généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau, 1494-1506* (Standen en Landen, 64), Kortrijk, 1974, 186-190.

⁷ Zie W.P. Blockmans, 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après les documents inédits', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 140 (1974), 257-368; J. Haemers, 'Factionalism and State Power in the Flemish Revolt (1482-1492)', *Journal of Social History*, 42 (2009), 1009-1039.

⁸ H. Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I: das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band I: Jugend, burgundisches Erbe und Römisches Königtum bis zur Alleinherrschaft, 1459-1493*, München, 1971, 205; Van Uytven, 'Crisis als cesuur 1482-1494', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, Haarlem, 1980, 425.

voor de financiering van deze oorlog en de strijd tegen de Vlaamse opstandelingen, voerde Maximiliaan tussen 1485 en 1489 meermaals muntdevaluaties door. Deze breuk met de Bourgondische traditie van monetaire stabiliteit, die Filips de Goede vanaf 1433 had ingezet, resulteerde in de loop van de jaren 1480 in een aanzienlijke stijging van de voedselprijzen, terwijl de lonen amper volgden.⁹ Het oorlogsgeweld, de hoge belastingdruk, de onderbreking van handelsstromen en het nefast monetair beleid leidden uiteindelijk tot een ernstige ontwrichting van de economie en lagen aan de basis van een groeiende ontevredenheid over het beleid van de regent.

In februari 1488 kende het Vlaamse verzet een hoogtepunt met de gevangenneming van Maximiliaan van Oostenrijk in Brugge. Zowel binnen als buiten de Nederlanden lokte deze gebeurtenis verontwaardigde reacties uit. De Duitse keizer stuurde leger troepen richting Vlaanderen, de paus dreigde kerkelijke straffen uit te spreken over de opstandelingen en op de crisisvergadering van de Staten-Generaal eind februari haalde de Brabantse kanselier scherp uit naar het gedrag van de Vlamingen.¹⁰ De leden van de Staten-Generaal startten onderhandelingen met de opstandelingen, die er uiteindelijk toe leidden dat de keizerszoon op 16 mei 1488 in ruil voor zijn vrijlating instemde met de eisen van de Vlaamse opstandelingen in de *Vrede van Brugge*. Maximiliaan beloofde in dit verdrag onder meer afstand te zullen doen van zijn claim op het regentschap in Vlaanderen, vrede met Frankrijk te sluiten en de keizerlijke troepen uit de Nederlanden weg te zenden.¹¹

Al snel na zijn vrijlating verwierp Maximiliaan echter het vredesakkoord omdat het volgens hem onder dwang was afgesloten en eind mei verschenen de keizerlijke troepen voor Gent om de stad te straffen voor haar rol in de Vlaamse opstand. Filips van Kleef, één van de edelen die borg stond voor Maximiliaans naleving van de *Vrede van Brugge*, keerde zich tegen de Habsburgse vorst en koos de zijde van de opstandelingen. Op 23 mei zwoer hij in de Gentse Sint-Janskerk dat hij Vlaanderen zou verdedigen tegen de aanvallen van de Duitse garnizoenen en in de maanden nadien ontpopte Filips zich tot een belangrijk leider van de opstand tegen Maximiliaan.¹²

Deze gebeurtenissen zetten de andere gewesten en steden aan tot partijkeuze en polariseerde de Nederlanden. De verdeeldheid werd bovendien sterk

⁹ P. Spufford, 'Debasement of the Coinage and its Effects on Exchange Rates and the Economy: in England in the 1540s, and in the Burgundian-Habsburg Netherlands in the 1480s', J. H. Munro red., *Money in the Pre-Industrial World: Bullion, Debasements and Coin Substitutes* (Financial History, 20), Londen, 2012, 63-85.

¹⁰ Wellens, *Les états généraux*, 203-210.

¹¹ De *Vrede van Brugge* is uitgegeven in B. Poelman, *Verzameling van XXIV originele charters, privilegiën en keuren van de provincie van Vlaanderen, van de XIII.e, XIV.e, XV.E en XVI.e eeuw*, Gent, 1787-1788.

¹² J. Haemers, 'Philippe de Clèves et la Flandre. La position d'un aristocrate au cœur d'une révolte urbaine (1477-1492)', J. Haemers, C. Van Hoorebeek en H. Wijsman red., *Entre la ville, la noblesse et l'état: Philippe de Clèves (1456-1528), homme politique et bibliophile* (Burgundica, 13), Turnhout, 2007, 49-83; A. De Fouw, *Philips van Kleef: een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter*, Groningen, 1937, 141-154.

aangewakkerd door de pamflettenstrijd die de Vlaamse opstandelingen en Maximiliaan ontketenden om hun politieke positie te legitimeren en steun te verwerven in de naburige gewesten.¹³ Vrijwel alle stukken die in deze ideologische strijd werden ingezet, werden in geschreven vorm verspreid. Enkel de *Vrede van Brugge* en de *Akte van Eendracht* (die in mei 1488 werd opgesteld om de politieke samenwerking tussen Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Zeeland te bekrachtigen), twee verdragen die een centrale rol in het conflict speelden, werden in deze periode in het opstandige Gent gedrukt en ingezet in het conflict.¹⁴

De eerste tekenen van verzet in Brabant doken op toen Maximiliaan eind juli opstandelingenleider Filips van Kleef in Brussel wou laten uitroepen tot vijand van aartshertog Filips en van het keizerrijk. Een groot deel van de Brusselse bevolking verzette zich hiertegen en verklaarde de *Vrede van Brugge* in stand te willen houden.¹⁵ In een poging de licht ontvlambare politieke situatie in de Nederlanden te bedaren, convoceerde Maximiliaan van Oostenrijk eind augustus de Staten-Generaal in Antwerpen. Tijdens de vergaderingen met de Staten (24 augustus – 10 november) stelde hij zich inschikkelijk dan voordien op ten aanzien van de opstandelingen. Eind september toonde de Habsburger zelfs de bereidheid om de vredesonderhandelingen met Frankrijk en Vlaanderen in handen van de Staten-Generaal te leggen.¹⁶ Deze concessies volstonden echter niet om een uitbreiding van de opstand naar Brabant te verhinderen.

BRUSSEL IN OPSTAND

In de ochtend van 18 september 1488 verscheen Filips van Kleef met een groot Frans-Vlaams leger voor de Brusselse stadspoorten. Volgens kroniekschrijver Jean Molinet verzamelden kort daarna de ambachtslieden en discussieerden voor- en tegenstanders van Maximiliaan van Oostenrijk over het al dan niet binnenlaten van de opstandelingenleider.¹⁷ In de vroege namiddag opende Brussel uiteindelijk de Vlaamse poort voor Filips en zijn leger, en enkele

¹³ Deze politieke geschriften werden voornamelijk in briefvorm verspreid. Een deel ervan werd uitgegeven door L. Gachard in 'Lettres inédites de Maximilien, duc d'Autriche, roi des Romains et empereur, sur les affaires des Pays-Bas (1478-1508). Première partie (1478-1488)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 18 (1851), 263-452. Zie ook J. Haemers, 'Geletterd verzet. Diplomatiek, politiek en herinneringscultuur van opstandelingen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad (casus: Gent en Brugge)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 176 (2010), 46-52.

¹⁴ Voor een verdere behandeling van deze thematiek, zie S. Speakman Sutch, 'Politics and Print at the time of Philip the Fair', H. Wijsman red., *Books in Transition at the Time of Philip the Fair* (Burgundica, 15), Turnhout, 2010, 234-245.

¹⁵ I. Diegerick, *Correspondance des magistrats d'Ypres, députés à Gand et à Bruges pendant les troubles de Flandre sous Maximilien, duc d'Autriche, roi des Romains*, III, Brugge, 1856, 273.

¹⁶ Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Fonds Rekenkamer*, nr. 104, fol. 100r-100v.

¹⁷ Jean Molinet, *Chroniques*, G. Doutrepoint en O. Jodogne ed., II, Brussel, 1936, 69.

dagen later werd de *Vrede van Brugge* in aanwezigheid van een enthousiaste menigte afgekondigd.¹⁸ Daarmee was Brussel de eerste Brabantse stad die zich openlijk tegen Maximiliaan keerde. Ze werd daarin al snel gevolgd door Leuven, Tienen, Zoutleeuw, Nijvel, Geldenaken en Aarschot.¹⁹ Andere steden, waaronder Antwerpen en Mechelen, evenals het merendeel van de Brabantse adel, bleven trouw aan de regent. Het economisch sterke Antwerpen groeide vanaf oktober 1488 zelfs uit tot een cruciale uitvalsbasis van Maximiliaans offensief tegen de Vlaamse en Brabantse opstandelingen.²⁰ Een burgeroorlog in het hertogdom was nabij.

Brussel was echter intern verdeeld. Maximiliaansgetrouwe stedelingen hadden geprobeerd de intrede van Filips van Kleef te verhinderen en in de daaropvolgende dagen wakkerden ze de oppositie tegen de opstand aan.²¹ Zo verspreidden leden van het Sint-Goedelekapittel het gerucht dat de Brusselaars een kerkelijke bestraffing boven het hoofd hing omdat ze Vlaamse opstandelingen hadden toegelaten in hun kerken.²² Om zich te verzekeren van de loyaliteit van de stad, voerde Filips van Kleef eind september veranderingen door in het stadsbestuur.²³ De burgemeester van de geslachten, Adriaan van Assche, werd als te Maximiliaansgezind beschouwd en daarom afgezet, terwijl de ambten van rentmeester en raadslid werden afgeschafte. In plaats daarvan werd een college van zestien politiemeesters aangesteld waarvan de meerderheid

¹⁸ Op 20 september schreef Filips van Kleef het volgende aan de Gentse schepenen: *als dat den payse hedent desen zaterdagh, ontrent zes huere in den avent, ghepublyert es geweest openbaerlic, ter presencie van groten menicheid van den insetenen van der stede, die ons alle grote liefde betoocht hebben* (Gachard, 'Lettres inédites', 414).

¹⁹ B. Willems, 'Militaire organisatie en staatsvorming aan de vooravond van de Nieuwe Tijd. Een analyse van het conflict tussen Brabant en Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 1 (1998), 261-283; L. De Mecheleer, 'Un officier du prince par temps agités: les avatars du maître Lodewijk Pynnock pendant une période troublée à Louvain (1477 et 1488-1489)', W. Blockmans, M. Boone en T. De Hemptinne red., *Secretum Scriptorum. Liber alumnorum Walter Prevenier*, Leuven, 1999, 364-366; L. De Mecheleer, 'Leuven, Antwerpen en het centraal gezag (1477-1506). Een bronnenexploitatie', *Bijdragen tot de geschiedenis*, 79 (1996), 143-171; J. Broothaerts, "Den grote swaren ende druckelijcken tijt van orlogen nu regerende". *Leuven in crisis (1488-1500)* (Claves Scabinorum, 3), Leuven, 2013.

²⁰ Frederik Buylaert, Jan Van Camp en Bert Verwerft analyseerden de militaire ondersteuning die Antwerpen bood aan Maximiliaan van Oostenrijk tijdens dit conflict in het artikel 'Urban Militias, Nobles and Mercenaries. The Organization of the Antwerp Army in the Flemish-Brabantine Revolt of the 1480s', *Journal of Medieval Military History*, 9 (2011), 146-166.

²¹ Filips van Kleef schreef aan de schepenen van Gent *dat zo wy in donderdaghe, ontrent den drien huere naer der noenen, quamen binnen der stede van Bruessele, hoe wel ons zwaricheyt ghemaect was van der entreen, by middele van eeneghe vrienden, die de conync van den Romeynen hadde beginnen maken* (Gachard, 'Lettres inédites', 413).

²² Filips van Kleef kondigde op 21 september 1488 per brief aan dat hij maatregelen zou nemen tegen het Sint-Goedelekapittel indien de kapittelleden niet ophielden met zulke geruchten te verspreiden. Zie Gachard, 'Lettres inédites', 416-417. Bram Van Hofstraeten toonde aan dat de landsheer het benoemingsrecht bezat over de 'grote' prebenden van het kapittel, en dit vooral gebruikte om zijn entourage te belonen voor bewezen diensten. De 'grote' kanunniken van Sint-Goedele hadden hun positie dus te danken aan Maximiliaan van Oostenrijk (als regent voor Filips de Schone) en zijn voorgangers, en hadden er alle baat bij een goede relatie met de hertog en zijn regent te onderhouden, zie B. Van Hofstraeten, 'De dignitarissen en grote kanunniken van het kapittel van Sint-Goedele en Sint-Michiel te Brussel (1430-1559)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 13 (2010), 210-260.

²³ Gachard, 'Lettres inédites', 421-422.

behoorde tot de corporatieve middengroepen. Het is onduidelijk of de schepenen die Maximiliaan in juni 1488 had aangesteld in functie bleven, maar vermoedelijk werden ook zij vervangen door Filips van Kleef.

Deze bestuurlijke hervormingen vertonen overigens gelijkenissen met de wijzigingen die in de magistratuur werden doorgevoerd tijdens de Brusselse opstand die uitbrak na de dood van Karel de Stoute in 1477. Toen ontzetten de opstandelingen het zittende stadsbestuur uit zijn functie en grepen de ambachten de macht, daarbij gesteund door enkele patriciërsfamilies en de onderste lagen van de stedelijke bevolking.²⁴ Er werd eveneens een college van politiemeesters aangesteld, waaronder zeven patriciërs en negen ambachtslieden. Vanaf 1480 trachtte het Brusselse establishment met steun van Maximiliaan deze hervormingen terug te draaien en werden er maatregelen getroffen om de lage middengroepen die een belangrijke rol in de opstand hadden gespeeld, opnieuw uit de schepenbanken te weren. De aanstelling van politiemeesters in de begindagen van de opstand van 1488, toont aan dat de ambachten van de gelegenheid gebruik maakten om terug meer macht te verwerven binnen de stad en enkele van hun eisen door te drukken. Meer nog, binnen het college van politiemeesters namen vijf oudgedienden uit 1477 opnieuw deze functie waar en werden zeven familieleden van oud-politiemeesters uit 1477 aan boord gehesen.²⁵ Dit is een sterke indicatie dat Filips van Kleef kon rekenen op de steun van de politieke facties die een belangrijke rol hadden gespeeld tijdens de opstand van 1477.

COPIE VAN EENEN BRIEVE VONDEN IN SINTER CLAES KERKE TE BRUESSEL

Nog vooraleer de bestuurlijke hervormingen in Brussel waren doorgevoerd, werd op 25 september een pamflet in de Sint-Niklaaskerk gevonden dat het stedelijke establishment ervan beschuldigde een complot tegen Filips van Kleef te hebben gesmeed. Het anoniem verspreide schriftstuk had wellicht tot doel de aanstelling van een opstandig stadsbestuur te versnellen of te ondersteunen en het draagvlak voor de opstand te vergroten. Zo is het een treffende getuige van de machtsstrijd die in Brussel plaatsvond in de begindagen van de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk.

Het taalgebruik in het pamflet suggereert dat de tekst niet werd neergepend door een Brusselse opstandeling, en ook de stelling van Arie De Fouw dat het schriftstuk 'zeer waarschijnlijk' door de Gentenaren werd vervaar-

²⁴ R. Van Uytven, '1477 in Brabant', W. Blockmans red., 1477. *Het algemene en de gewestelijke privilegïen van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Standen en Landen, 80), Kortrijk, 1985, 253-282.

²⁵ Voor de magistratatslijsten van Brussel, zie A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, II, Brussel, 1845, 525-527 en R. Laurent en C. Roelandt, *Les échevins de Bruxelles (1154-1500): leurs sceaux (1239-1500)* (Archives générales du royaume et archives de l'Etat dans les provinces. Studia, 124), I, Brussel, 2010, 68-71.

digd, kan verworpen worden aangezien het pamflet in het Brabants is opgesteld.²⁶ Naast de Brusselse opstandelingen waren vooral Filips van Kleef en de entourage die hem vergezelde tijdens zijn Brabantse veroveringstocht gebaat met het opruien van de stadsbevolking tegen de aanhangers van Maximiliaan. Vermoedelijk behoorde de pamflettist tot deze kringen rond opstandelingen-leider Filips van Kleef. Een bijkomende aanwijzing hiervoor is de vermelding in het pamflet dat Hendrik Zwaef over de stedelingen ‘waakte’: *Ende Hendrick Zwaef siet over u*. Deze ridder behoorde tot de Brusselse patriciërsfamilie (de) Zwaef²⁷ en verkeerde ook in de entourage van Filips van Kleef. In de wapenstilstand tussen Maximiliaan en Filips van 6 november 1488 trad hij bijvoorbeeld op als vertegenwoordiger van de Brabantse opstandelingen.²⁸ De uitdrukkelijke vermelding van Hendrik Zwaef in het pamflet duidt er mogelijk op dat de pamflettist in dezelfde kringen vertoefde en zo op de hoogte was van diens activiteiten tijdens de Brusselse opstand.

Het originele pamflet ging verloren, maar een afschrift ervan is bewaard in een register in het *Fonds Rekenkamer* van het Algemeen Rijksarchief te Brussel en is in bijlage uitgegeven. Dit register, dat volgens voormalig rijksarchivaris Louis-Prospér Gachard werd opgesteld op het einde van de vijftiende eeuw, bevat veel teksten die verband houden met de woelige politieke situatie in de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1480.²⁹ Het compilatiewerk omspannt de jaren 1482-1488 en omvat onder meer briefwisseling tussen de Drie Leden van Vlaanderen, Filips van Kleef en Maximiliaan, evenals kopieën van de *Vrede van Atrecht* (1482), de *Vrede van Brugge* (1488) en documenten betreffende de Brusselse opstand (1488-1489). Het is onbekend wie het verzamelenwerk heeft samengesteld en met welke reden dit is gebeurd, maar afgaand op het hoge aantal kopieën van schriftstukken van opstandelingen, was de compiler allicht niet Maximiliaansgezind. Alleen al het feit dat hij het pamflet in deze verzamelbundel opnam, lijkt sterk in die richting te wijzen.

Vermoedelijk circuleerden meerdere exemplaren van dit schriftstuk – en mogelijk ook van andere pamfletten – in Brussel tijdens de opstand, maar dit

²⁶ De Fouw, *Philips van Kleef*, 188. De pamflettist hanteerde in het pamflet het woord ‘meyer’, een term die vooral in Brabant gebruikelijk was als titel voor de officiële hertogelijke vertegenwoordigers. In Brussel werd echter de term ‘amman’ gebruikt om deze ambtenaar aan te duiden. Dit is een sterke aanwijzing dat de auteur van het schriftstuk geen Brusselaar was en mogelijk woonachtig was in een meierij (bijvoorbeeld deze van Leuven of ’s Hertogenbosch). Ik dank de historisch taalkundigen Freek van de Velde, Jan Goossens en Jos Swanenberg voor hun geografische situering van het gehanteerde dialect in het pamflet.

²⁷ H. Van Parys en F. De Cacamp, *Généalogie des familles inscrites aux lignages de Bruxelles en 1376 d’après les travaux de J. B. Houwaert et d’après les sources originales*, I, Brussel, 1971, 303-316.

²⁸ De wapenstilstand duurde tot 15 november. Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Fonds Rekenkamer*, nr. 104, fol. 153v.

²⁹ L. P. Gachard, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes précédé d’une notice historique sur ces anciennes institutions*, I, Brussel, 1837, 224.

is zeer moeilijk aan te tonen. De vluchtige en subversieve aard van pamfletten ligt aan de basis van een moeilijke tekstoverlevering: stedelijke autoriteiten vernietigden ze om hun verspreiding tegen te gaan en bovendien waren de teksten niet bedoeld om voor lange tijd bewaard te worden, ze speelden immers in op zeer tijdsgebonden en lokale omstandigheden. Bijgevolg geven de zeldzame overgeleverde pamfletten weinig indicatie over de werkelijke omvang en frequentie van het fenomeen in de late middeleeuwen. Recent onderzoek suggereert dat het geschreven woord alomtegenwoordig was in laatmiddeleeuwse steden, en dat ook de uitdagers van het gezag er geregeld gebruik van maakten om hun opvattingen en kritiek bekend te maken.³⁰ De uitdaging voor de mediëvist bestaat erin om aan de hand van de weinige overgeleverde pamfletten de verschillende facetten van deze contestatiecultuur te onderzoeken. In het verleden lag de nadruk hierbij vooral op het symbolische aspect van het ‘posten’ of ‘schrijven’ van een pamflet, in de volgende pagina’s analyseer ik echter – aan de hand van het Brusselse stuk – de strategische inzet van subversieve schriftstukken.

EEN DISCOURS VAN VERRAAD

Ghij goede gemeynte, ghij moegt wel toesien dat mijn here Philips nyet en worde verraden. Met deze openingswoorden richtte de pamflettist zich tot de hele stad in het algemeen en de middengroepen en onderste lagen van de Brusselse bevolking in het bijzonder, het zogenaamde *gemeen*. Dit begrip verwijst in de late middeleeuwen namelijk niet enkel naar de hele stedelijke gemeenschap, maar ook naar die groepen die van het bestuur uitgesloten waren.³¹ Kortom, de auteur waarschuwde de stedelijke bevolking voor het complot dat de Maximiliaansgetrouwen tegen Filips van Kleef beraamd zouden hebben. Deze ‘verraders’, in het pamflet aangeduid als *uwe heren*, bevonden zich volgens hem onder de Brusselse stadsbestuurders,³² patriciërs (*geslechten*), kanselarij-medewerkers (*van den cancelryen*), stadsklerken (*clercken*) en geestelijken (*gheestelijcken*).

Dat de geestelijkheid in opspraak kwam en beschuldigd werd, hoeft niet te verbazen. Het Sint-Goedelekapittel was immers nog maar enkele dagen voor de verspreiding van het pamflet door Filips van Kleef terechtgewezen voor het propageren van geruchten die schadelijk konden zijn voor de

³⁰ Zie onder meer H. Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1400-1560* (Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, III), Amsterdam, 2007.

³¹ Over de dubbele betekenis van dit begrip, zie J. Haemers en D. Merlevede, “‘Le commun se esmeut’: een onderzoek naar het politieke optreden van het ‘gemeen’ in het kader van de Gentse opstand (1379-1385)”, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 88 (2010), 177-204.

³² Het pamflet verwijst naar de drie leden van het Brusselse stadsbestuur, met name de wethouders, de ‘wijde raad’ en de gezworenen van de ambachten, met de volgende woorden: *Daeromme en betrouwet nyet [...] som van den wet ende van den raitsluden ende natien.*

opstand.³³ Ook leden van de kanselarij werden verdacht,³⁴ wellicht omdat ze in dienst van de hertog – of diens regent – akten opstelden, en daarom als medeplichtig werden gezien aan het bekritiseerde beleid van Maximiliaan van Oostenrijk. Net zoals tijdens de opstanden van 1477 het geval was in de Brabantse steden, werden ook in dit pamflet de (stads)klerken in één adem genoemd met het gewantrouwde stadsbestuur.³⁵ Verder zou ook de Brusselse amman, de hertogelijke vertegenwoordiger, betrokken zijn bij het complot.³⁶ *Ende ghij gemeynte wist ghij dopsedt van uwen meyers*, waarschuwde het pamflet, *ghij sotter anders toe doen sien*. In de begindagen van de Brusselse opstand bekleedde Filips van Witthem, een medestander van Maximiliaan, namelijk de meiersfunctie. Hij werd op 7 september 1488, enkele weken voor het uitbreken van de Brusselse opstand, door de regent aangesteld. Zijn voorganger, Willem Estor, koos na de ontheffing uit deze functie openlijk partij voor de Brusselse opstandelingen.³⁷

Het pamflet viseerde dus vooral leden van de stedelijke elite en stelde dat enkelen onder hen Filips van Kleef (*mijn here Philips, Ravesteyn*) wilden verdrijven of zelfs doden. De Brusselse afgevaardigden die ten tijde van de verspreiding van het vlugschrift aanwezig waren op de bijeenkomst van de Staten-Generaal in Antwerpen, werden eveneens beschuldigd omdat ze over deze plannen zouden corresponderen met hun Maximilaansgezinde stadsgenoten.³⁸ De ‘verraders’ zouden Maximiliaan van Oostenrijk (in het pamflet aangeduid als *den coninck*, naar diens titel van Rooms-koning) de stad willen binnenloodsen en de pamflettist stelde dat de voorbereidingen daarvoor al in het geheim waren getroffen. Zowel Maximiliaan als zijn Brusselse bondgenoten zouden reeds *capiteynen* hebben aangesteld om deze campagne tot een goed einde te brengen en de regent zou het plan hebben opgevat om na zijn intrede meer dan honderd opstandelingen in de Zennestad te doden.

Dit welomschreven complot tegen Filips van Kleef was vermoedelijk fel overdreven. In de eerste weken na het uitbreken van de opstand in Brussel

³³ Er is weinig geweten over de partijkeuze van de Brabantse geestelijkheid tijdens de opstand van 1488-1489. Een kleine aanzet naar de studie hiervan vindt men in B. Willems, *De opstand van Brabant tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489): verloop, aspecten en gevolgen van een militair conflict in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijd*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1996, 225-227. Willems stelt dat de hogere geestelijkheid grotendeels partij koos voor Maximiliaan, maar dat de rest van de geestelijkheid doorgaans vasthield aan neutraliteit.

³⁴ Vermoedelijk verwees de pamflettist met de term *cancelryen* naar de hertogelijke kanselarij, die een belangrijke vestiging in Brussel had. P. Renoz, *La Chancellerie de Brabant sous Philippe le Bon (1430-1467). Histoire et organisation. Rédaction et expédition des Actes*, Brussel, 1955, 121-122.

³⁵ Van Uytven, ‘1477 in Brabant’, 261. De *clercken* worden in het pamflet na de drie leden van het stadsbestuur vermeld, dus wellicht betreft het hier klerken die in dienst van het stadsbestuur werkten.

³⁶ Zie T. Van Ro, *Het beleid van de amman van Brussel van 1477 tot 1494*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, VUB, 1997, 7-8.

³⁷ Willem Estor oefende de meiersfunctie uit sinds 1477 en werd, vermoedelijk onder druk van de Brusselse opstandelingen dat jaar, door Maria van Bourgondië in het ambt geïnstalleerd.

³⁸ Deze Brusselse gedeputeerden worden in het pamflet aangeduid als *heren [...] tAntwerpen*. De bijeenkomst van de Staten-Generaal duurde van 24 augustus tot 10 november 1488.

ondernam Maximiliaan immers nog een verzoeningspoging door middel van onderhandelingen.³⁹ Van gevorderde plannen voor een militaire invasie van de stad was in deze fase van de opstand nog geen sprake. Dat een deel van de stedelijke elite Filips van Kleef vijandig gezind was en de opstand wou onderdrukken, leidt echter geen twijfel. Het doemscenario van een militaire campagne tegen de opstandelingen, zoals de pamflettist omschreef, deed in deze context wellicht dienst als een middel om de Brusselaars aan te zetten tot een krachtdadig optreden tegen de Maximiliaansgetrouwen. Onderzoek toonde al aan dat beschuldigingen van verraad in de middeleeuwen vaak slechts als een voorwendsel functioneerden om de tegenpartij zwart te maken of uit te schakelen.⁴⁰ Een discours over 'verraad' is immers allesbehalve neutraal en is de vrucht van interpretatie door één partij: trouw aan Maximiliaan van Oostenrijk werd in deze casus gepercipieerd als ontrouw en verraad ten aanzien van opstandelingenleider Filips van Kleef, en zelfs ten opzichte van de hele stad. Kortom, de notie 'verraad' werd in deze casus vooral geïnstrumentaliseerd als een retorische strategie om de aanhangers van Maximiliaan in diskrediet te brengen en de stedelijke bevolking tot actie aan te zetten.

Dit mobiliserende doel blijkt ook uit de openingszin van het schriftstuk, waarin de pamflettist de verantwoordelijkheid om het complot tegen Filips van Kleef te verijdelen bij de Brusselse stedelingen legde. In een verdere passage vervolgde hij dat de samenzweerdere de stedelingen in onwetendheid wilden houden over hun plannen, omdat zij anders zouden *stercken*: zij zouden zich gewapenderhand verzetten en de aanval op Maximiliaan openen. Via de publieke verspreiding van deze boodschap riep de pamflettist de Brusselaars een tweede maal op om de wapens op te nemen tegen diens aanhangers en bijgevolg het verraad van Filips van Kleef – en de mislukking van de opstand – te voorkomen.

Net als soortgelijke schriftstukken die in de steden van de Nederlanden en daarbuiten circuleerden, werd het Brusselse pamflet in woelige tijden ingezet als een politiek wapen. Enerzijds trachtte het pamflet de Brusselaars te mobiliseren tegen de Maximiliaansgezinden. Anderzijds was het ook een scherpe waarschuwing aan de medestanders van de regent: zij konden zich maar beter gedeisd houden, gezien het Brusselse *gemeen* hun pogingen om de opstand te onderdrukken niet zonder slag of stoot aan zich voorbij zou laten gaan – althans volgens de pamflettist. Het kwam vaak voor dat dergelijke teksten als een laatste waarschuwing voor de autoriteiten functioneerden, en om de boodschap kracht bij te zetten werd er soms met geweld bedreigd.⁴¹ Pamfletten ven-

³⁹ Gachard, 'Lettres inédites', 422 en 426-427.

⁴⁰ Voor een verdere behandeling van deze thematiek, zie M. Billoré en M. Soria red., *La trahison au Moyen Age. De la monstruosité au crime politique (Ve-XVe siècle)*, Rennes, 2009.

⁴¹ Liddy, 'Bill Casting', 449; Lecuppre-Desjardin, 'Des portes qui parlent', 166-167 en Van Leeuwen, 'Over slapscheten en levereters', 77-85.

tileerden doorgaans een kritische stem ten aanzien van de stedelijke of landsheerlijke autoriteiten die, zoals ook in dit pamflet, gepaard ging met een oproep tot mobilisatie. Het brandmerken van bepaalde groepen of individuen die tot de stedelijke elite behoorden als 'verraders', kwam ook meermaals voor in zulke schriftstukken en droeg bij tot het opruiend karakter ervan.⁴² Maar enkel indien de boodschap van een subversief schriftstuk aansloot bij bestaande ongenoegens of emoties, kon een mobiliserende oproep werkelijk effect hebben.

DAER HANGT UWE WELVAERT AEN

Pamfletten die in laatmiddeleeuwse steden werden verspreid, zetten zelden een uitgebreide politieke argumentatie uiteen, maar bevatten meestal wel sporen van stedelijke ideologieën. Heel wat subversieve schriftstukken, zowel in de Nederlanden als bijvoorbeeld in Engeland, wezen de autoriteiten terecht omdat ze het *gemeen goed* niet dienden zoals het hoorde. De aangekaarte mistoestanden op dat vlak betroffen vaak corruptie, machtsmisbruik en een slecht beheer van belastingen.⁴³

Ook het Brusselse pamflet verwees naar een basisconcept van het politieke denken van stedelingen. De auteur van het schriftstuk waarschuwde de Brusselsaars voor de schadelijke effecten voor de stedelijke welvaart indien Filips van Kleef verraden zou worden. Deze notie van *welvaart* werd in de laatmiddeleeuwse Nederlanden beschouwd als een cruciale voorwaarde voor het *gemeen goed* van de steden en hun inwoners.⁴⁴ In Brussel kwam dit gedachtegoed onder meer tot uiting in het stadhuis, waar in één van de zalen het politieke gedicht *Hoemen ene stat regeren sal* als opschrift was aangebracht. Deze veertiende-eeuwse Brabantse tekst stelde de notie van het *ghemene orbore* of *gemeen goed* centraal. Het gedicht functioneerde als een moralistische en didactische tekst die de stedelijke magistratuur richtlijnen gaf over goed bestuur: het nastreven van eendracht, vrijheid, een eerlijk rechtssysteem, de naleving van privileges en voorschriften en een goed beheer van de stadsfinanciën (ten voordele van alle inwoners) werden hierbij als belangrijke elementen

⁴² W. Scase, *Literature and Complaint in England 1272-1553*, Oxford en New York, 2007, 111-118 en X. Nadrigny, 'Un espace public et révolte à Toulouse à la fin du Moyen Âge (v. 1330-1444)', P. Boucheron en N. Offenstadt red., *L'espace public au Moyen Âge: débats autour de Jürgen Habermas*, Parijs, 2011, 327-328.

⁴³ J. R. Maddicott, 'Poems of Social Protest in Early Fourteenth-Century England', W. M. Ormrod red., *England in the Fourteenth Century: proceedings of the 1985 Harlaxton Symposium*, Woodbridge, 1986, 130-144; Dumolyn en Haemers, 'A Bad Chicken', 63-78 en Scase, *Literature and Complaint*, 111-118.

⁴⁴ P. Avonds, "'Ghemeyn Oirbaer". Volkssoevereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw', J. Reynaert red., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*, Amsterdam, 1994, 164-180 en J. Dumolyn, 'Urban Ideologies in Later Medieval Flanders. Towards an Analytical Framework', A. Gamberini, J.-P. Genet en A. Zorzi red., *The languages of political society. Western Europe, 14th-17th centuries*, Rome, 2011, 69-96.

beschouwd.⁴⁵ De stelling van de pamflettist dat de stedelijke welvaart zou lijden onder de mislukking van de opstand sloot dus aan bij een gekend politiek discours en speelde wellicht ook in op een economische bekommernis van de Brusselaars. De Zennestad had immers net zoals de rest van de Nederlanden zwaar geleden onder de hoge belastingsdruk en de muntdevaluaties die het regentschap van Maximiliaan kenmerkten. Indien de opstand werd neergeslagen, zou Brussel opnieuw onderworpen worden aan dit nefast economisch beleid.

Naast economische teloorgang waarschuwde de pamflettist ook voor de vernietiging van de stad. De slotzin van het pamflet verwees namelijk naar de gebeurtenissen in Ninove enkele maanden voordien. Op 31 mei 1488 vielen keizerlijke troepen de stad binnen en verwoestten haar quasi volledig.⁴⁶ Het pamflet waarschuwde de Brusselaars ervoor dat indien zij het verraad van Filips van Kleef niet verhinderden, hun stad eenzelfde lot als Ninove beschoren kon zijn, aangezien deze stad – volgens de pamflettist – gevallen was door verraad (*overscriven*).⁴⁷ Deze stelling is zeer moeilijk te verifiëren, maar de vermelding van de val van Ninove in het pamflet duidt er in ieder geval op dat verhalen over deze gebeurtenis de ronde deden in Brussel. In de Zennestad bevonden zich zelfs enkele getuigen die het gebeuren hadden meegemaakt, met name de Ninoofse schepenen die na de militaire invasie naar Brussel waren gevlucht.⁴⁸ De pamflettist speelde dus in op een recente gebeurtenis die leefde bij de Brusselse bevolking en gebruikte de vernietiging van de stad als een argument om de Brusselaars op te ruien tegen de aanhangers van Maximiliaan. Zulke (gekleurde) verhalen of herinneringen aan memorabele gebeurtenissen of personen werden ook tijdens andere laatmiddeleeuwse opstanden ingezet om stedelingen te mobiliseren of opstandelingen te inspireren.⁴⁹

Een laatste waarschuwing die het pamflet de Brusselaars op het hart drukte, was dat ze waakzaam dienden te zijn en zich best in gezelschap verplaatsten binnen de stad, omdat ook hun eigen leven op het spel stond. De auteur van het document situeerde het gevaar dat uitging van Maximiliaans aanhangers dus in de directe leefomgeving van de stedelingen en beoogde zo de angstgevoe-

⁴⁵ C. Billen, 'Dire le Bien Commun dans l'espace public. Matérialité épigraphique et monumentale du bien commun dans les villes des Pays-Bas, à la fin du Moyen Âge', E. Lecuppre-Desjardin en A.-L. Van Bruaene red., *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.)* (Studies in European Urban History (1100-1800), 22), Turnhout, 2010, 71-88.

⁴⁶ H. Vangassen, *Geschiedenis van Ninove*, II, Ninove, 1960, 245.

⁴⁷ *Ende hadde dat overscriven ghedaen, Nyenhoven hadde noch ghestaen*. Het *Middelnederlandsch Woordenboek* omschrijft het woord *overscriven* onder meer als volgt: 'overbrieven, iets schriftelijk mededeelen waartoe men niet gerechtigd is of wat men had moeten verzwijgen'. Zie E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, V, 's-Gravenshage, 1969, 2262. Ik dank Remco Sleiderink en Bram Van-nieuwenhuyze voor hun hulp bij de analyse van dit fragment.

⁴⁸ Vangassen, *Geschiedenis van Ninove*, II, 245-246.

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Lecuppre-Desjardin, 'Des portes qui parlent', 170-171 en J. Haemers, 'Social memory and rebellion in fifteenth-century Ghent', *Social History*, 36 (2011), 443-463.

lens van de bevolking aan te wakkeren. De desastreuze economische en militaire gevolgen voor Brussel die het pamflet verbond aan een geslaagd complot tegen Filips van Kleef, hadden trouwens eenzelfde functie. De voorstelling van het complot als de ergst mogelijke bedreiging voor de stedelijke samenleving is typisch voor het discours over verraad in de middeleeuwen,⁵⁰ maar ook pamfletschrijvers zaaiden vaak angst, aangezien dit een zeer krachtig middel was om hun publiek tot actie aan te sporen.

DE SINT-NIKLAASKERK, SYMBOOL VAN STEDELIJKE MOBILISATIE

Subversieve geschriften werden doorgaans verspreid op marktplaatsen, aan symbolische politieke gebouwen, of in de buurt van kerken.⁵¹ Gebouwen die de stedelijke macht representeerden, zoals stadhuizen en belforten, functioneerden ook vaak als de plaats waar diezelfde macht werd bekritiseerd, uitgedaagd of aangespoord om maatregelen te nemen tegen wanpraktijken. Naast de sterke symboliek die ermee gepaard ging, werd het verspreiden van pamfletten op zulke locaties toch vooral ingegeven door praktische motieven. Het was immers op deze plaatsen dat de autoriteiten de stedelijke bevolking mondeling of via aanplakbiljetten informeerden over muntordonnanties, voedselprijzen, besluitvorming en politieke activiteiten. Ook de opstellers van subversieve schriftstukken maakten gebruik van dit efficiënt stedelijk communicatienetwerk om met hun kritische of opruiende boodschap een zo groot mogelijk publiek te bereiken. Ze zetten daarbij bovendien doelbewust in op de samenwerking tussen het geschreven en gesproken – en later ook het gedrukte – woord.⁵² Onderzoek toont overigens aan dat middeleeuwse opstandelingen vaak methoden en middelen die de autoriteiten hanteerden bij hun machtsuitoefening imiteerden om hun verzuchtingen en eisen op schrift te stellen of om steun te verwerven voor hun zaak.⁵³

De Brusselse casus illustreert goed hoe de keuze voor de Sint-Niklaaskerk als verspreidingsplaats voor het pamflet zowel door symbolische als door praktische motieven werd ingegeven. Deze kerk lag in het economische hart van Brussel, vlakbij de Grote Markt, en was gesitueerd in één van de dichtst bevolkte stadsdelen. Deze ligging zorgde ervoor dat de pamflettist een groot

⁵⁰ Billoré en Soria red., *La trahison au Moyen Age*, 41-43.

⁵¹ Van Leeuwen, 'Over slapscheten en levereters', 77-85; Liddy, 'Bill Casting', 455-457 en M. Boone, 'Urban Space and Political Conflict in Late Medieval Flanders', *Journal of Interdisciplinary History*, 32 (2002), 630.

⁵² Daniel Bellingradt toonde voor de 17de eeuwse opstand in Keulen aan dat opstandelingenleider Nikolaus Gülich de verschillende media (geruchten, het geschreven en gedrukte woord) zeer strategisch inzette en dat de verspreide pamfletten ook mondeling werden doorverteld en 'leefden' onder de stedelingen en op die wijze ook ongeletterden inspireerden. Zie D. Bellingradt, 'Organizing public opinion in a resonating box: the Gülich rebellion in early modern Cologne, 1680-1686', *Urban History*, 39 (2012), 553-570.

⁵³ M. Rampton, 'The Peasants' Revolt of 1381 and the Written Word', *Comitatus*, 24 (1993), 49-51; Justice, *Writing and Rebellion*, 66-70; Scase, *Literature and Complaint*, 84-86 en Haemers, 'Geletterd verzet', 40-41.

publiek kon aanspreken en bovendien bevorderden de markten en nauwe straatjes rondom de Sint-Niklaaskerk een snelle mondelinge verspreiding van de opruiende boodschap. Bovendien oefende de kerk in de late middeleeuwen een aantal typische belfortfuncties uit.⁵⁴ Zo werd er in de vijftiende eeuw een deel van de stedelijke privileges bewaard en hingen er kerkklokken die het stedelijke leven reguleerden. Daarnaast vervulde de Sint-Niklaaskerk ook een belangrijke militaire functie. In de kerktoren bevond zich namelijk de stormklok, die onder meer geluid werd om de stedelingen op te roepen zich te bewapenen in tijden van oorlog of oproer.⁵⁵ De verspreiding van het pamflet in deze kerk die symbool stond voor stedelijke mobilisatie in crisisperiodes, versterkte ongetwijfeld de opruiende oproep van het schriftstuk.

CONCLUSIE

In een onstabiel politiek klimaat kon een pamfletten campagne olie op het vuur gooien en grote delen van de stedelijke bevolking opruien tegen de autoriteiten. Aan de hand van de Brusselse casus heb ik geïllustreerd dat pamflettisten over heel wat tactieken beschikten om het gezag in diskrediet te brengen, en die ook op een doordachte wijze inzetten om de bevolking te mobiliseren. Het Brusselse pamflet speelde in op bestaande ongenoegens, angsten, recente gebeurtenissen en verhalen die in de stad leefden en zocht aansluiting bij heersende politieke denkpatronen. Bekende frasen uit elitaire denkkaders werden strategisch aangewend om politieke tegenstanders op de korrel te nemen. De pamflettist hanteerde een discours van verraad en legde de verantwoordelijkheid om de stad te redden van een doemscenario bij de stedelijke bevolking. Hij verspreidde het schriftstuk op een symbolische plaats die de opruiende boodschap extra kracht bijzette, en tegelijkertijd een groot publiek garandeerde. De strategische inzet van deze elementen in dit en andere pamfletten in de Nederlanden en daarbuiten, toont aan dat subversieve schriftstukken niet in een opwelling tot stand kwamen zoals de traditionele visie op opstanden veronderstelt. Integendeel, een pamflet dankte zijn opruiende karakter aan weloverwogen tekststrategieën en een doordachte enscenering. Het was doeltreffende papieren munitie.

⁵⁴ B. Vannieuwenhuyze, "Allen dengenen die in der stad dienste sijn." *Een overzicht van de stedelijke openbare ambten en diensten in het laatmiddeleeuwse Brussel 1229-1477*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, UGent, 2002, 49.

⁵⁵ W. Godenne, 'Cloches et carillon à la tour communale de Bruxelles, dite beffroi Saint-Nicolas, et les trois effondrements', *Le Folklore brabançon*, 223 (1979), 286-287; E. Rèmes, *L'église de Saint-Nicolas à Bruxelles*, Antwerpen, 1908, 41-42 en A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, I, Brussel, 1845, 108-109.

BIJLAGE: TEKSTUITGAVE VAN HET BRUSSELS PAMFLET
(25 SEPTEMBER 1488)

A. ORIGINEEL: niet voorhanden.

B. AFSCHRIFT van de late vijftiende eeuw, naar A.

Algemeen Rijksarchief Brussel, Fonds Rekenkamer, nr. 104, fol. 152v.

Copie van eenen brieve vonden in Sinter Claes kerke te Brussel des donredaigs XXV septembre anno LXXXVIII⁵⁶

Ghij goede gemeynte, ghij moegt wel toesien dat mijn here Philips nyet en worde veraden, want daer hangt uwe welvaert aen. Want uwe heren dairup ut sijn, beyde tAntwerpen ende hier bynnen, ende scriven deen dander over, ende souden den coninck gherne inne heymelic laten. Dair sijn vier capiteynen van den coninck gemaict, ende vier van binnen. Want men hier nyet en raedt, noch en seydt, noch en doet, ten es terstont overgescreven, daer esser meer dan hondert genoempt die hij al wilt doen dooden. Maer sedy toe hij en can, hij en heeft gheen macht. Maer die valscheyt die u heren dair beraden en es nyet te scrivenen ende hoe zij Ravesteyn souden doen dooden oft vertrecken. Daeromme en betrouwet nyet somegen van den cancelryen ende somegen van den geslechten ende som van den wet ende van den raitsluden ende natien ende clercken met noch van den gheestelijcken, want hier sijn vele verraders. Ende Hendrick Zwaef siet over u, en gaet nyet vele alleen uwe gesellen en sijn bij u dat ghij nyet en wordt vermoert. Ende ghij gemeynte, wist ghij dopsedt van uwen meyers, ghij sotter anders toe doen sien. Maer dat en souden die heren niet gherne doen, omdat ghij dair mede stercken soudt ende de coninck crencken. Siet toe om Gode ende draeght goede hoede, het es om uwe alder lijf ende goet gedaen.

En hadde dat overscriven ghedaen,
Nyenhoven hadde noch ghestaen.

⁵⁶ Toegevoegd door de kopiist.